

УДК 726.5(477) (091)

Вадим Куцевич,
доктор архітектури, професор,
дійсний член Української академії архітектури

КИЇВСЬКІ ХРАМИ - СВИДКИ ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті розглядаються київські храми, які зводилися під час першої світової війни. Надаються пропозиції щодо можливості проведення реконструктивних та реставраційних робіт відносно недобудованого храму- пам'ятника в ім'я Святого чудотворця Миколая на Звіринці, а також встановлення пам'ятного знака (хреста) по колишній вул. Ново-Павлівській на місці знесеної греко-католицької церкви.

Ключові слова: перша світова війна, братські військові кладовища, каплиці, пам'ятники, хрести, храм-пам'ятник, православний храм, греко- католицький храм, реконструкція, реставрація, реновація.

КИЕВСКИЕ ХРАМЫ - СВИДЕТЕЛИ ИСТОРИИ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Вадим Куцевич,
доктор архитектуры, профессор,
действительный член Украинской академии архитектуры

Аннотация. В статье рассматриваются киевские храмы, которые были построены во время первой мировой войны. Приводятся предложения о возможном проведении реконструктивных и реставрационных работ относительно недостроенного храма-памятника в ознаменовании Святого чудотворца Николая на Зверинце, а также установления памятного знака (креста) по бывшей ул. Ново-Павловской на месте снесенной грекокатолической церкви.

Ключевые слова: первая мировая война, братские военные кладбища, часовни, памятники, кресты, храм-памятник, православный храм, грекокатолический храм, реконструкция, реставрация, реновация.

KYIV TEMPLES - WITNESS THE HISTORY OF THE FIRST WORLD WAR

Vadim Kutsevich
Dr. Architect., Prof.,
Kiev National University of Construction and Architecture

Annotation. The article discusses Kiev churches that were built during the first world war. Provides suggestions about the possible holding of reconstruction and restoration works relatively unfinished temple-monument in commemoration of St. Nicholas on the Menagerie, as well as the establishment of the commemorative sign (of the cross) for the former street Novo-Paul on the site of the demolished Greek catholic church.

Keywords: First World War, fraternal military cemeteries, chapels, monuments, crosses, Memorial Church, the orthodox church, the Greek catholic church, reconstruction, restoration

Постановка проблем. Інформацію про втрачені українські церкви Києва, які переважно містяться в історичних та мистецтвознавчих працях, подано стисло із зазначенням основних дат та подій, що потребує проведення додаткових досліджень.

Питання, пов'язані з втраченими об'єктами і дотепер є предметом наукових досліджень, хоча ці праці здебільшого мають документальні та іконографічні джерела. Разом з тим, через великі масштаби втрат серед пам'яток архітектури та недостатнє опрацювання цієї тематики на регіональному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі, піднятій у даній статті, присвячена низка наукових праць провідних вчених України та української діаспори. Так, у книзі Ю.С.Асєєва «Стили в архитектуре Украины». - К., 1988, наведені стильові напрямки в архітектурі України, в тому числі й Києва. Розглядаються найбільш типові об'єкти різних стильових періодів. Приділяється також увага питанням охорони і реставрації пам'яток архітектури.

У монографії А.Е.Ясієвича «Архитектура Украины на рубеже XIX-XX веков». — К., 1988, розглянуто основні стилістичні напрямки в творчості українських архітекторів у цей період.

Робота Т-Геврика «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва». - К., 1992, основана на експонатах фотовиставки із зібрання Українського музею у Нью-Йорку, втрачених пам'яток архітектури Києва. У книзі надаються результати історичних досліджень цієї проблеми

Книга М.Б.Кальницького «Храми Києва». - К., 2011, є культурно- історичним та довідковим виданням, де містяться відомості про існуючі та втрачені сакральні будівлі м.Києва.

У дослідженні В.В.Чепелика «Український архітектурний модерн». - К., 2000, висвітлюється формування цього напрямку у різних регіонах нашої країни. У монографії Л.А.Проценко «Історія Київського некрополя». - К., 1995, наводяться історичні матеріали щодо місць поховань у Києві від стародавніх часів до сьогодення. Вперше надано матеріали стосовно поховань періоду 1917-1920 рр.

Формулювання цілей статті - провести дослідження та розробити пропозиції щодо відновлення, реставрації та увічнення пам'яті київських храмів - свідків історії першої світової війни.

Виклад основного матеріалу

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. 28 липня 1914 р. керівництво Сербії відмовилося виконувати ультиматум Австро-Угорщини, яка вимагала негайно розслідувати вбивство спадкоємця трону Франца Фердинанда. Місяць тому його застрелили у Сараєво сербські націоналісти. У відповідь на відмову австрійці оголосили війну балканській державі. Головним «покровителем» Сербії була Російська імперія. Наступного дня тут розпочали загальну мобілізацію. Ще за три дні Німеччина -

союзник Австро-Угорщини - оголосила війну Росії. Так розпочалася Перша світова війна, що тривала до 18 листопада 1918 року [1].

1 серпня 1914 року Російська імперія, а разом з нею і більша частина території сучасної України, вступили у Першу світову війну. Українці опинилися між двох ворожих імперій - Російської та Австро-Угорської. За підрахунками істориків, у складі російської імперської армії воювало близько чотирьох мільйонів українців, у лавах австро-угорського війська - близько 700 тисяч, коло мільйона з них ніколи не повернулися до рідної домівки, їхні могили розкидані повсюди, в Європі — на землях нинішньої Австрії, Німеччини, Польщі, Словаччини, Румунії, Білорусі, України, Сербії, Росії...

Пам'ятників воїнам, які загинули на полях боїв Першої світової війни, на жаль, споруджувалося дуже мало, і більшість з них не дійшла до нас. Для того, щоб розглянути київський некрополь з похованнями цього періоду, слід дещо зануритися в далеку історію стародавнього Києва, який з давніх-давен був містом-фортецею [2].

Ще на межі VI-VII сторіч у місті з'явилися перші укріплення у вигляді ровів і валів. У Києві постійно зосереджувалася велика кількість війська, а з 1862 року було створено штаб Київського військового округу.

Тривалий час поховання померлих військовослужбовців з різних причин здійснювали в тих же місцях, що і небіжчиків із числа цивільного населення міста. У 1888 році за наказом імператора Олександра III по усій країні були влаштовані військові кладовища. Так, у Києві були визначені ділянки для них на Байковій горі, поблизу Брест-Литовського шосе, біля Києво-Шулявської Свято-Магдалинівської церкви (не збереглася), на території Лук'янівського православного кладовища та ін.

Православна церква також не залишилася осторонь вирішення подібних справ. У 1909 році Святий Синод з метою увічнення пам'яті про воїнів, які загинули під час російсько-японської війни, запропонував записувати їхні імена на внутрішніх стінах притворів тих церков, парафіянами яких вони вважалися, або на особливих дошках, встановлених у тих самих притворах за згодою місцевих причтів і за дозволом єпархіального керівництва.

Схожа ситуація відбувалася і під час Першої світової війни. Так, у 1914 році начальник Київського військово-окружного санітарного управління звернувся до київського міського голови з клопотанням про відведення спеціальної ділянки міської землі для поховання нижчих військових чинів, що померли у госпіталі та військових лазаретах, бо місць для них на Госпітальному цвинтарі не вистачало.

Одночасно Олександрійський комітет опікунства над пораненими звернувся до імператора Миколи II із пропозицією, щоб воїнів, які померли в госпіталах і лазаретах, ховали в населеному пункті лише в одному місці - на Братському кладовищі, в якому повинен бути виконаний відповідний благоустрій: засадження деревами, обнесення огорожею і т.ін. Крім того, на території кладовища дозволялося зводити каплиці, пам'ятники, хрести, які увічнювали пам'ять про жертви війни [3].

Втіленням цього задуму переймалися і земські, і громадські установи, які разом з комітетом і Св. Синодом домоглися його схвалення імператором, що сприяло Київській думі ухвалити створення таких Братських кладовищ на міських цвинтарях. Але згодом вона змінила своє рішення, визначивши для Братського військового кладовища земельну ділянку на Звіринці з одночасним спорудженням на ній храму-пам'ятника в ім'я Святого чудотворця Миколая [4].

Проект храму розробив архітектор П.П.Фетисов, а деталізував його архітектор В.М.Риков. Запроектований у рідкісному для Києва неоруському стилі з використанням елементів модерну. Перекритий восьмигранним шатром на складному поясі з кокошників, проект храму дещо нагадував церкву Вознесіння у с. Коломенське (1532) поблизу Москви. Його було передбачено двопрестольним: верхній вівтар присвячувався Святому чудотворцю Миколаю, а нижній (у підземному поверсі) - Св. Олексію. Крім того, передбачалося влаштувати склеп для поховання вищих армійських чинів. Архітектурний образ храму простий і ясний, стрімкий і монументальний, відрізняється цілісністю та оригінальністю форм (рис. 1).

Урочиста церемонія закладання храму відбулася 12 червня 1916 року у присутності вдовствующої імператриці Марії Федорівни. Священиками сусіднього Свято-Троїцького Іонівського монастиря було проведено хресний хід.

Почали надходити грошові пожертвування на утримання майбутнього Братського кладовища, де на терасах схилу горба мали ховати загиблих офіцерів і нижніх чинів [5-11].

У 1917 році в Києві було засноване місцеве відділення «Товариства пам'яті воїнів, які загинули на війні з Австрією, Німеччиною та Туреччиною у 1914-1916 роках», а 22 липня військове духовенство Київського гарнізону відслужило панахиду за воїнами, що спочивали на новому Братському кладовищі та ще на двох військових кладовищах на Звіринці з нагоди третіх роковин від початку першої світової війни.

У 1917 році будівництво завершилося начорно і без зведення шатрового завершення з куполом, виконання зовнішнього і внутрішнього опорядження. Через події жовтневої революції та громадянської війни храм лишився недобудованим і неосвяченим, крім того, він сильно постраждав під час вибуху в звіринецьких порохових складах у червні 1918 р.

Після жовтневого перевороту 1917 р., природно, відбуваються відмова від усього, що було пов'язане з християнством, та впроваджувалися зміни у сфері офіційної меморіальної культури. При цьому робиться спроба витиснення колишньої поховальної обрядовості, і заміна її новою. Пропа- гандується проведення кремачії та будівництва крематоріїв. У 1920-1930-х роках були розроблені проекти крематоріїв для різних міст.

У Москві на території Донського монастиря був відкритий перший крематорій. У кінці 1934-го року журнал «Соціалістичний Київ» інформував читачів про те, що в 1935 році буде упорядковано нове кладовище на Звіринці, а недобудований храм пропонувалося перетворити

на крематорій. Але вже було не до того, оскільки Звіринець визначили місцем для створення самих притворів за згодою місцевих причтів і за дозволом єпархіального керівництва.

Схожа ситуація відбувалася і під час Першої світової війни. Так, у 1914 році начальник Київського військово-окружного санітарного управління звернувся до київського міського голови з клопотанням про відведення спеціальної ділянки міської землі для поховання нижчих військових чинів, що померли у госпіталі та військових лазаретах, бо місць для них на Госпітальному цвинтарі не вистачало.

Одночасно Олександрійський комітет опікуництва над пораненими звернувся до імператора Миколи II із пропозицією, щоб воїнів, які померли в госпіталях і лазаретах, ховали в населеному пункті лише в одному місці - на Братському кладовищі, в якому повинен бути виконаний відповідний благоустрій: засадження деревами, обнесення огорожею і т.ін. Крім того, на території кладовища дозволялося зводити каплиці, пам'ятники, хрести, які увічнювали пам'ять про жертви війни [3].

Втіленням цього задуму переймалися і земські, і громадські установи, які разом з комітетом і Св. Синодом домоглися його схвалення імператором, що сприяло Київській думі ухвалити створення таких Братських кладовищ на міських цвинтарях. Але згодом вона змінила своє рішення, визначивши для Братського військового кладовища земельну ділянку на Звіринці з одночасним спорудженням на ній храму-пам'ятника в ім'я Святого чудотворця Миколая [4].

Проект храму розробив архітектор П.П.Фетисов, а деталізував його архітектор В.М.Риков. Запроектований у рідкісному для Києва неоруському стилі з використанням елементів модерну. Перекритий восьмигранним шатром на складному поясі з кокошників, проект храму дещо нагадував церкву Вознесіння у с. Коломенське (1532) поблизу Москви. Його було передбачено двопрестольним: верхній вівтар присвячувався Святому чудотворцю Миколаю, а нижній (у підземному поверсі) - Св. Олексію. Крім того, передбачалося влаштувати склеп для поховання вищих армійських чинів. Архітектурний образ храму простий і ясний, стрімкий і монументальний, відрізняється цілісністю та оригінальністю форм (рис. 1).

Урочиста церемонія закладання храму відбулася 12 червня 1916 року у присутності вдовствующої імператриці Марії Федорівни. Священниками сусіднього Свято-Троїцького Іонівського монастиря було проведено хресний хід.

Почали надходити грошові пожертвування на утримання майбутнього Братського кладовища, де на терасах схилу горба мали ховати загиблих офіцерів і нижніх чинів [5-11]. У 1917 році в Києві було засноване місцеве відділення «Товариства пам'яті воїнів, які загинули на війні з Австрією, Німеччиною та Туреччиною у 1914-1916 роках», а 22 липня військове духовенство Київського гарнізону відслужило панахиду за воїнами, що спочивали на новому Братському кладовищі та ще на двох військових кладовищах на Звіринці з нагоди третіх роковин від початку першої світової війни.

У 1917 році будівництво завершилося начорно і без зведення шатрового завершення з куполом, виконання зовнішнього і внутрішнього опорядження. Через події жовтневої революції та громадянської війни храм лишився недобудованим і неосвяченим, крім того, він сильно постраждав під час вибуху в звіренецьких порохових складах у червні 1918 р.

Після жовтневого перевороту 1917 р., природно, відбуваються відмова від усього, що було пов'язане з християнством, та впроваджувалися зміни у сфері офіційної меморіальної культури. При цьому робиться спроба витиснення колишньої поховальної обрядовості, і заміна її новою. Пропагандується проведення кремації та будівництва крематоріїв. У 1920-1930-х роках були розроблені проекти крематоріїв для різних міст.

У Москві на території Донського монастиря був відкритий перший крематорій. У кінці 1934-го року журнал «Соціалістичний Київ» інформував читачів про те, що в 1935 році буде упорядковано нове кладовище на Звіринці, а недобудований храм пропонувалося перетворити на крематорій. Але вже було не до того, оскільки Звіринець визначили місцем для створення Центрального ботанічного саду Академії наук УРСР. Під нього відводилося 117 га землі із

будівлями Свято-Троїцького монастиря та приватною забудовою. Однак розроблення проекту затягнулося, його затвердили лише в 1938 році (рис. 2).

У 1950-ті роки міськрада передала недобудовану споруду храму разом із ділянкою площею 2,5 га Інституту металокераміки і спецсплавів АН УРСР. Об'єм церкви був почленований металевими перекриттями, на яких влаштували лабораторні приміщення. Неподалік від храму в 1966 р. були зведені два нових корпуси, а в 1977 р. - третій. Колишне Братське кладовище було знищене.

Зараз будівля храму стоїть у глибині території Інституту проблем міцності НАН України і використовується як його лабораторія. Будівля храму добре проглядається у панорамах Печерська та Звіринця.

Ще один храм у Києві став пам'яткою історії першої світової війни. Так, хід військових подій спричинили наплив до Києва численних полонених та біженців-українців з Галичини. Через це адміністрація міста мусила надати згоду щодо спорудження української греко-католицької церкви. Так, на Ново-Павлівській вулиці, на півдорозі до вул. Гоголівської та Обсерваторної у 1915-1916 роках на потребу вояків австрійської армії - галичан - була зведена греко-католицька (уніатська) церква. Це була невелика одно купольна дерев'яна церква XIX сторіччя покрита гонтом, яку розібравши, привезли з Галичини, зайнятої російськими військами, і знову звели у Києві [12]. Українці греко-католики ходили до неї і по війні, в 1920-х роках (рис. 3-4) . У 1935 році церкву було знесено, а на місці її розташування влаштовано спортивний майданчик.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

За радянські часи історії першої світової війни на приділялося великої уваги, так як ідеологічно вона вважалася імперіалістичною. Але, мабуть, настав час вшанувати доброю пам'яттю полеглих та підняти питання про можливість відновлення храму- пам'ятника на Звіринці з упорядкуванням залишків Братського військового цвинтаря. На місці, де діяла греко-католицька церква, рекомендується встановити пам'ятний хрест, щоб нагадував про полонених і біженців-українців з Галичини.

На основі аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду проведення реставрації, реконструкції, відновлення, реновації історичних будівель зроблено висновок про необхідність розроблення державної програми «Реставрація, реконструкція, капітальний ремонт цивільних будівель і споруд, які мають історичну та архітектурно-художню цінність». Вважаємо, що така програма сприятиме включенню історико-архітектурної спадщини в соціокультурне життя України [14].

Історичні роздуми про вплив війни на життя суспільства на початку XX сторіччя викликають на проведення паралелей з воєнною ситуацією, яка склалася в Україні в 2014 році - майже сто років тому.

Рис. 1. Проект храму пам'ятника в ім'я Святого чудотворця Миколая на Звіринці у Києві.
Головний фасад

Рис. 2. Недобудований храм пам'ятник в ім'я Святого чудотворця Миколая на Звіринці у Києві. Малюнок В. А. Куцевича. Початок 50-х років XX ст.

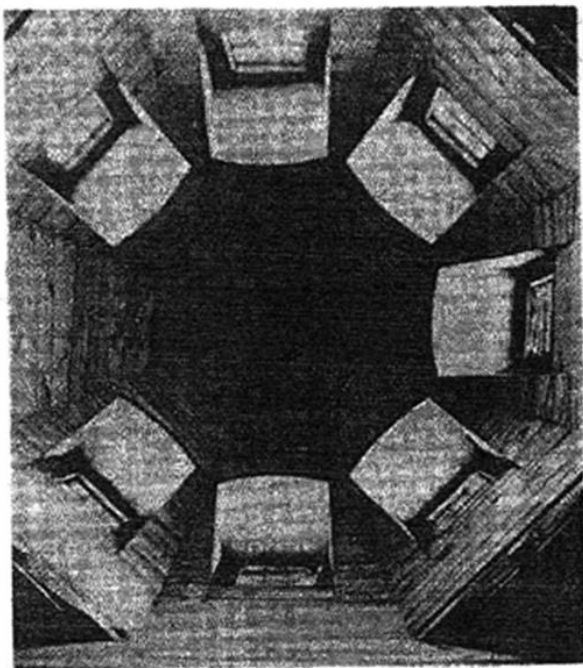

Рис. 3. Дерев'яна греко-католицька церква у Києві. Загальний вигляд. Інтер'єр купола.
Фото С.І.Притикіна, березень 1935 р.

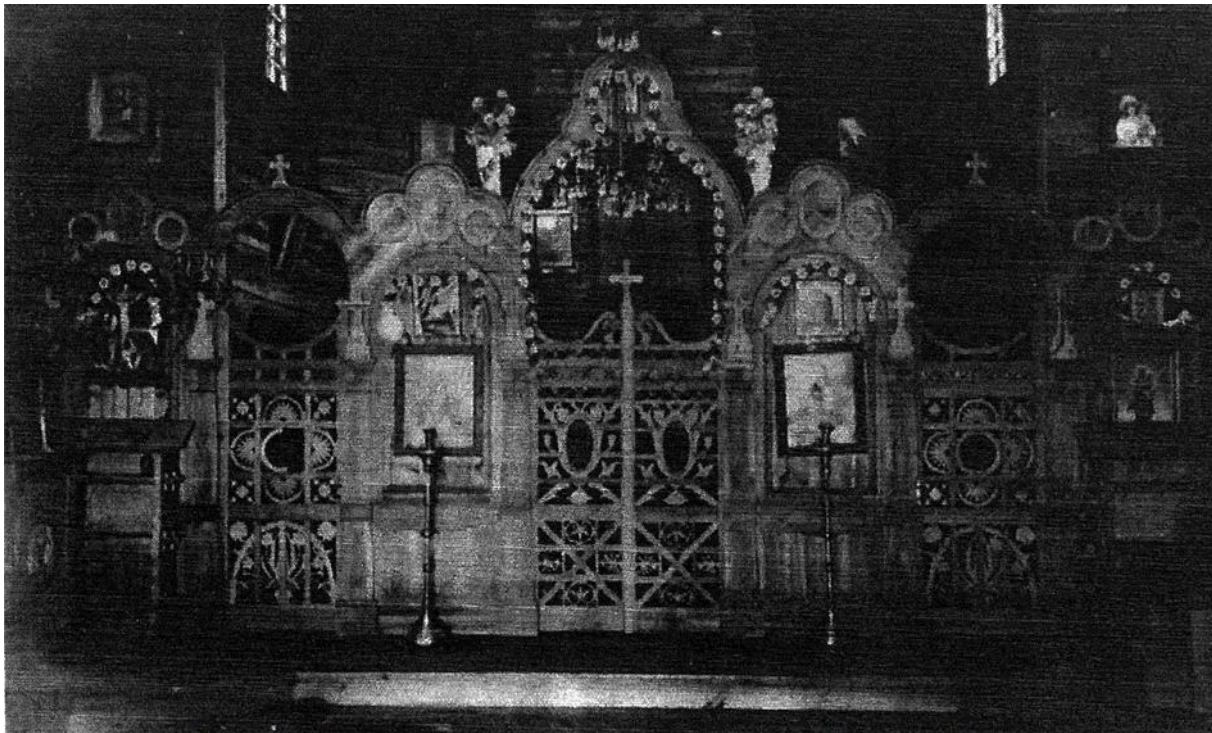

Рис.4. Іконостас дерев'яної греко-католицької церкви у Києві

Литература.

1. Стоун Норман. Первая мировая война. Краткая история / Норман Стоун. Пер. с англ. - М.: Изд-во АСТ, 2010. - 224 с.
  2. История Киева. Древний средневековый Киев / Ред. кол. тома И.И.Артеменко (отв. ред.), Г.Я.Сергиенко (зам. отв. ред.), А.И.Гуржий (отв. секр.), В.А.Смолий, П.Л.Толочко. К.: «Наукова думка», 1984. - Том 1. - С.55-58.
  3. Галайба В. Храм-пам'ятка на Звіринці / ВГалайба *И* Україна, 2000. - № 3. - С.24.
  4. Кальницький М.Б. Храмы Киева (видання друге, уточнене та доповнене) / М.Б.Кальницький. - К.: Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2011.- С.234.
  5. Проценко Л.А. Історія київського некрополя / Л.А.Проценко. К.: Вид-во «Укрбланквідав», 1995. - С.217-249.
  6. КДМА. - Оп.7. - Од. 1363.
  7. Києвлянин, 1911.-№ 219. -С.1.
  8. КДМА України у м.Києві. - Ф. 128.КДС, од. 712. - С.252.
  9. Новое время, 1914. — № 13911. С.4.
  10. КЄВ. - 1916. - № 25. - Арк. 557; № 26. - С.570.
  11. ЦЩА України у м. Києві. - Ф. 127, оп. 857. - Од. 298.
  12. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва / Т.Геврик *И* Пам'ятки України, 1992. - № 3. С.57.
  13. Чепелик В.В. Український архітектурний модерн / В.В.Чепелик. Упорядник З.В.Мойсеєнко-Чепелик. - К.: КНУБА, 2000. - С.291.
- Куцевич В.В. Оновлення історичного середовища на основі реконструкції / В.В.Куцевич // Досвід та перспективи розвитку міст України. Проблеми реконструкції в теорії та практиці містобудування: 36. наук, праць. — Вип. 26. -К.: ДПУДНДШМ «Діпромісто», 2014. - С.46.